

Crna smrt u srednjovjekovnoj Europi

Vukovac, Marin

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:824492>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-23**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera

Filozofski Fakultet Osijek

Sveučilišni prijediplomski studij Hrvatski jezik i književnost i Povijest

Marin Vukovac

Crna smrt u srednjovjekovnoj Europi

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Denis Njari

Osijek, 2024.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni prijediplomski studij Hrvatski jezik i književnost i Povijest

Marin Vukovac

Crna smrt u srednjovjekovnoj Europi

Završni rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje povijesti,
znanstvena grana hrvatska i svjetska srednjovjekovna povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Denis Njari

Osijek, 2024.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 10.9.2024.

Marija Vukobrat, O149232816

Ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

Kuga je zarazna bolest koja je poznata ljudskom rodu još on antičkih vremena te se nastavila pojavljivati skroz do vremena suvremenog čovjeka. Najveća epidemija kuge u povijesti naziva se Crna smrt, koja je Europom i ostatkom tada poznatog svijeta harala 40-tih godina 14. stoljeća. Postotak smrtnosti od te najveće epidemije kuge bio je izrazito velik te je na određenim područjima iznosio i do 70 posto. Razvoj kuge potječe iz srednje Azije te se od tamo Crna smrt proširila po čitavoj Europi pa tako i hrvatskim zemljama. Upravo je u hrvatskim zemljama, točnije u Dubrovačkoj Republici izmišljen jedan od najučinkovitijih preventivnih metoda protiv kuge – karantena. Ljudi su spas protiv kuge vrlo često tražili i u religiji te su se kao rezultat toga razvili flagenatski pokreti. Kao jedni od krivaca za kugu optuženi su i Židovi, što je dovelo do razvoja antisemitizma. Epidemija Crne smrti ostavila je duboke posljedice na gotovo sve aspekte ljudskog društva te su se nakon epidemije dogodile brojne promjene koje su utjecale na mnoge do tad ustaljene srednjovjekovne navike, običaje i vjerovanja, a ponajviše one koje se vežu uz medicinu, higijenu, ali i religiju. Nakon završetka epidemije Crne smrti, kuga se i dalje pojavljivala s vremena na vrijeme, ali ne u takvom obujmu kao sredinom 14. stoljeća.

Ključne riječi : kuga, epidemija, smrt, društvo, bolest, srednji vijek

Sadržaj

1. Uvod	6
2. Pojave kuge prije Crne smrti	7
3. Uzrok i prijenos kuge	10
4. Širenje kuge	11
5. Dolazak kuge u Europu	13
6. Mjere zaštite i liječenje kuge	14
7. Vrhunac epidemije	16
8. Crna smrt u hrvatskim zemljama	18
9. Dubrovačka karantena	20
10. Kršćanstvo i Crna smrt	21
11. Flagenati	23
12. Antisemitizam za vrijeme Crne smrti	24
13. Posljedice Crne smrti	26
14. Pojave kuge nakon Crne smrti	27
15. Zaključak	28
16. Literatura	29

1. Uvod

Razdoblje srednjeg vijeka najdulja je epoha periodizacije povijesti pa je s obzirom na to vrlo zahvalno razdoblje za proučavanje. Kada promatramo srednjovjekovno društvo, bitna stvar koju treba naglasiti je srednjovjekovni mentalitet. Ljudi su u srednjem vijeku bili pod žestokim utjecajem Crkve, koja je tada bila dominantna „sila” koja je krojila sudbinu ljudske svakodnevice. Mentalitet ljudi toga vremena je također bio posvećen i životu koji će se voditi nakon zemaljskog, po kršćanskim uvjerenjima, te je život također bio prepun konstantnog straha od bolesti i smrti. Ljudi su u srednjem vijeku vrlo rijetko umirali prirodnom smrću upravo zbog brojnih ratova, bolesti i lošeg životnog standarda koji su imali te je ta činjenica još pojačavala utjecaj Crkve i razvijanja tog srednjovjekovnog mentaliteta. Osim brojnih ratova, koji su krojili geopolitičku sliku srednjovjekovne Europe, razdoblje će ostati zapamćeno i kao razdoblje u kojemu je došlo do pojave najsmrtonosnije epidemije u ljudskoj povijesti – Crne smrti. Ta epidemija „savršeno” se uklopila u srednjovjekovni mentalitet te je dodatno produbila strah i krizu identiteta koja je i prije Crne smrti postojala kod srednjovjekovnog čovjeka. Crna smrt uzimala je živote u gotovo čitavom poznatom svijetu toga vremena te je ostavila duboke gospodarske, društvene i političke posljedice nakon smirivanja epidemije. Također, kuga je duboko utjecala i na svijest pojedinaca, pogotovo ako se vodimo saznanjem da medicina toga vremena nije dorasla pošasti sa kojom se pokušavala boriti. Ljudi su se, kao rezultat toga, pokušavali boriti protiv Crne smrti na razne alternativne načine, poput religijskih i magijskih obreda te brojnih praznovjerja. U ovom radu objasnit će se čitava pozadina epidemije kuge, kao i sve društveno – ekonomske posljedice koje je epidemija ostavila kao svoju „baštinu” budućim generacijama. U prvom dijelu rada obradit će se kronološki sve epidemije kuge koje su se pojavljivale prije Crne smrti te sam proces nastanka kuge, njena širenja prema Europi, ali će se „razotkriti” sami uzročnici i simptomi bolesti. U središnjem dijelu rada opisat će se najteže godine haranja kuge, kako u Europi, tako i u hrvatskim zemljama te će se istaknuti važnosti Dubrovačke Republike u borbi protiv Crne smrti. U središnjem dijelu rada će se također opisati i kakav je utjecaj Crne smrti bio na kršćanstvo te borba flagenatskih pokreta protiv Crne smrti. Također, poglavlja pred kraj rada bavit će se problemom antisemitizma za vrijeme Crne smrti, posljedicama epidemije, ali i pojavama kužnih bolesti nakon Crne smrti. Cilj ovog rada je istražiti, opisati i objasniti nastanak i razvoj Crne smrti, ali i pojasniti sve posljedice koje su se dogodile nakon epidemije, koje su na neki način pomogle pri odmaku čovjeka od srednjovjekovnih uvjerenja i navika, što je upravo temeljno pitanje ovog rada.

2. Pojave kuge prije Crne smrti

Ratovi su se kroz povijest pokazali kao najgori ljudski neprijatelj i kao svoju posljedicu odnijeli su uvjerljivo najviše žrtava od svih nedaća koje su zahvaćale ljudski rod. No, osim ratova koji su smanjivali postotak stanovništva, zarazne bolesti su također visoko na ljestvici uzorka koji su masovno odnosili ljudske živote. Jedna od tih zaraznih bolesti koja je sijala strah u kosti ljudima kroz veliku većinu ljudske povijesti je kuga. Odrediti kada se pojavila prva epidemija kuge, nezahvalan je posao s obzirom na manjak izvora iz antičkog doba te s obzirom na činjenicu da su ljudi u to vrijeme kugom nazivali razne bolesti pa se ne može točno odrediti koja je prva epidemija „prave” kuge. Ipak, za prvu veliku epidemiju kuge u ljudskoj povijesti, uzima se atenska kuga koja se razvila za vrijeme peloponeskog rata. Atenska kuga harala je Atenom od 430. do 426. godine prije Krista te je od bolesti umrlo gotovo 25 posto stanovništva, uključujući i samog Perikla.¹ Atenska kuga bila je izoliran slučaj, dakle nije se širila po okolnim krajevima i harala čitavim kontinentom, što ovu pošast razlikuje od budućih koje će zahvaćati puno šire geografske okvire.² Atenska kuga se, prema Tukididu, prvo razvila u Etiopiji i Libiji, da bi se kasnije pomorskim putem raširila i u Ateni, gdje je ostavila najveći „trag”.³ Bolest je odnosila brojne živote, ali je također utjecala i na društveni život građana i na psihološko stanje pojedinaca te je malodušnost čovjeka bila također česta pojava i ljudi bi odmah prvi prvim simptomima često gubili nadu za preživljavanje.⁴ Bolest je također dovela i do bezakonja u gradu, što je dovelo do veće stope kriminala i do nagle promjene imovinskog stanja te bi oni ljudi slabijeg imovinskog statusa vrlo brzo dolazili u povlašten položaj, tako što bi si jednostavno prisvajali imovinu bogataša umrlih od bolesti.⁵ Svakodnevni prizor u Ateni bio je vrlo mučan, ulice i hramovi bili su puni mrtvaca koji su ležali jedni na drugima te su ulice bile pune i „polumrtvih” ljudi koji su lutali u bunilu.⁶ Tukidid također opisuje i simptome koji su se pojavljivali kod zaraženih, koji su bili prilično zastrašujući, a neki od njih su povraćanje, nesаница, vrućica, gnojenje, neugodan zadah te učestalo krvarenje.⁷ Medicina toga vremena nije se znala boriti sa smrtonosnom pošasti pa su ljudi razloge nastanak i razloge liječenja često pronalazili u brojnim praznovjerjima. Dakle, atenska kuga bila je prva velika opisana epidemija u ljudskoj povijesti, iako bi se ona iz današnje perspektive, s obzirom na opisane simptome, više mogla smatrati nekom vrstom tifusa, ali je u povijesti ipak zapamćena kao prva „velika” kuga.⁸ Nakon atenske kuge, ljudski rod je bio siguran od većih

¹„Epidemija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/epidemija>

²Isto.

³Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1957; 112.

⁴Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*, 112.

⁵Isto, 113.

⁶Isto, 112.

⁷Isto, 111.

⁸„Epidemija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/epidemija>

epidemija otprilike pet stoljeća, barem prema poznatim izvorima. Iduća velika epidemija, koja je podsjetila na strahote u Ateni zahvatila je tada najmoćnije carstvo poznatog svijeta – Rim. Rimsko Carstvo pogodila je Antoninska kuga, koja se također naziva i Galenova, a ime je dobila po liječniku Galenu koji ju je prvi opisao.⁹ Antoninska kuga harala je po Rimskom Carstvu između 165. i 180. godine nove ere te je, kao i atenska, uzela život gotovo svakog četvrtog stanovnika Rimskog Carstva, što je dovelo do brojke od otprilike pet milijuna žrtava, uključujući i samog Marka Aurelija.¹⁰ Prema izvorima, antoninska kuga došla je u Rimsko Carstvo sa najudaljenijih istočnih granica, te se širila Carstvom uglavnom čestim migracijama vojnika.¹¹ Osim vojnim, bolest se širila i morskim trgovačkim putevima, a prvi put se značajnije proširila na rimske vojnike pa onda i na stanovništvo za vrijeme opsade Seleukije 165. godine.¹² S obzirom na i tada neprikladnu medicinu, ljudi su se pokušavali „liječiti” raznim praznovjerjima, baš kao i za vrijeme atenske kuge te su postojala vjerovanja da je antoninska kuga zapravo božja kazna.¹³ Osim praznovjerja, atenska i antoninska kuga imaju još jednu zajedničku sastavnicu, a to je da ni antoninska kuga vjerojatno nije bila kuga, nego zapravo epidemija velikih boginja, što se može zaključiti prema opisu same bolesti.¹⁴ Nakon antoninske kuge, svijet je idućih nekoliko stoljeća ponovno mirovao od haranja zaraznih bolesti, sve do sredine šestog stoljeća i za mnoge, pojave prve „prave” kuge – justinijanove. Justinijanova kuga razvila se za vrijeme vladavine cara Justinijana, a najteže godine haranja kuge bile su između 541. do 543. godine nove ere te se nastavila javljati skroz do osmog stoljeća, ali u manjem opsegu nego najkritičnijih godina.¹⁵ Od bolesti je, navodi se u izvorima, preminulo gotovo 20 milijuna ljudi pa i na kraju i sam Justinijan.¹⁶ O Justinijanovoj kugi intenzivno je pisao i Prokopije iz Cezareje te se Justinijanova kuga također naziva i Prokopijeva kuga.¹⁷ Glavni prijenosnici kuge bili su štakori, a kao mjesto odakle su kuga počela širiti po tada poznatom svijetu, navodi se središnja Azija, odakle su krenule selidbe nomadskih plemena prema Europi, koja su sa sobom ponijela „miraz kuge”.¹⁸ Justinijanova kuga smatra se pretečom najveće zabilježene epidemije u povijesti ljudskog roda – Crne smrti, s kojom ima brojna zajednička obilježja.

⁹Isto.

¹⁰Isto.

¹¹Krnjeta, Igor, *Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti?*. Radovi – zavod za hrvatsku povijest, 2021: 61, Pristup ostvaren 2. XI. 2024. <https://hrcak.srce.hr/274780>

¹²Krnjeta, „Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti?”, 62.

¹³Isto, 65.

¹⁴„Epidemija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/epidemija>

¹⁵Isto.

¹⁶Isto.

¹⁷Ravančić, Gordan, *Četvrti jahač apokalipse – kuga na hrvatskim prostorima u srednjem vijeku*. Hrvatska revija 2, 2020. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.matica.hr/hr/615/cetvrti-jahac-apokalipse-kuga-na-hrvatskim-prostorima-u-srednjem-vijeku-30669/>

¹⁸„Epidemija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/epidemija>

3. Uzrok i prijenos kuge

Epidemija kuge koja se dogodila sredinom 14. stoljeća, najsmrtonosnija je epidemija koja je zahvatila ljudski rod i njezine posljedice ostale su duboko urezane u ljudskom društvu. Ljudi tadašnjeg vremena, zbog nedovoljno razvijene medicine, nisu mogli točno odrediti koja ih je pošast snašla, dok mi danas znamo da je uzrok te smrtonosne pošasti gram-negativna bakterija *Yersinia pestis*.¹⁹ Ta bakterija otkrivena je krajem 19. stoljeća, a za njeno otkriće su zaslužni bakteriolozi Shibasabura Kitasato i Alexandre Yersin, po kojemu je bakterija dobila i ime.²⁰ Otkriveno je da se kuga najprije pojavljuje u divljih glodavaca, najčešće štakora, miševa i vjeverica, a na čovjeka se prenosi ugrizom buhe te se može prenositi i kontaktom sa izlučevinama zaraženih ljudi ili životinja.²¹ Prijenos s čovjeka na čovjeka najčešće se odvija kapljičnim putem, dok je u novije vrijeme moguće i namjerno širenje aerosol u svrhu bojnog otrova. Postoje tri najčešća oblika u kojima se kuga može pojavljivati, a to su bubonski, plućni i septikemijalni oblik, a osim ta tri oblika postoje i dva rjeđa – faringealni i meningitični. Najčešći oblik kuge i onaj za kojeg se smatra da je odnosio najveći dio života za vrijeme epidemije Crne smrti je bubonski oblik. Kod tog oblika inkubacija bolesti traje između dva i pet dana te započinje sa simptomima poput povišene tjelesne temperature i ubrzanim pulsom. Nakon primarnog simptoma, odnosno vrućice, javljaju se simptomi koji bi bolesniku, ali i liječniku vrlo brzo ukazali da je riječ o kugi, a to su povećani limfni čvorovi (buboni). Limfni čvorovi nakon nekog vremena postaju tvrdi i iznimno osjetljivi, crveni su te nakon nekog vremena ispuštaju i gnoj. Na mjestu ugriza buhe, često nastaju i čirevi, a bolesnik je smeten, nekoordiniran i nemiran. Ukoliko se bolest ne otkrije na vrijeme, smrt nastaje do pet dana nakon inkubacije te smrtnost iznosi čak 60 posto.²² Iako je najčešći, bubonski oblik kuge nije najteži, a ta „neslavna titula” pripada plućnom obliku kuge. Plućni oblik kuge ima inkubaciju od dva do tri dana, koju slijede simptomi poput vrućice, boli u prsima i jake glavobolje.²³ Nakon 24 sata razvija se i kašalj i otežano disanje, a smrt kod neliječnih bolesnika nastupa unutar 48 sati.²⁴ Treći oblik kuge je septikemijalni oblik, koji rezultira bolom u abdomenu, povećanjem limfnih čvorova, ali i gangrenom ekstremiteta.²⁵ Također, prisutna je i vrućica, ali i bacanje krvi, nakon čega vrlo brzo nastupa smrt.²⁶

¹⁹„Kuga i druge infekcije yersinijom”. Hrvatska elektronička medicinska edukacija, 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.hemed.hr/Default.aspx?sid=13398&search=kuga>

²⁰Ravančić, Gordan, *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku 1348-1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006,1.

²¹„Kuga i druge infekcije yersinijom”. Hrvatska elektronička medicinska edukacija, 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.hemed.hr/Default.aspx?sid=13398&search=kuga>

²²Isto.

²³*Hrvatska elektronička medicinska edukacija*

²⁴Isto

²⁵*Isto*.

²⁶Ravančić, „Crna smrt”,2.

4. Širenje kuge

Bakterija *Yersinia pestis* širila se najčešće pomoću glodavaca, a prvi glodavci odnosno buhe koje se nalaze na glodavcima, koje su počele širiti kugu bili su na području Azije, za koju se vjeruje da je kolijevka Crne smrti. Za širenje svake opasnosti koja bi ugrožavala ljudski rod, najčešće je potreban jedan od dva čimbenika koji potencijalnu opasnost mogu još više produbiti, a to su utjecaj „majke prirode” i nezaobilazni ljudski čimbenik. No, kod širenja Crne smrti došlo je do preklapanja oba od ova dva spomenuta čimbenika, što je pomoglo da Crna smrt u ljudskoj povijesti ostane upamćena kao najsmrtonosnija epidemija čovječanstva. Utjecaj koji je „majka priroda” ostavila u začetku Crne smrti očituje se u vjerojatnom potresu koji se dogodio u pustinji Gobi početkom 14. stoljeća, a taj potres prouzrokovao je masovne selidbe glodavaca koji su osnovni prenositelji kuge.²⁷ Za kolijevku kuge uglavnom se uzima Kinesko Carstvo, gdje se kuga počela pojavljivati u slično vrijeme kada i spomenuti potres, zbog kojeg su se po Carstvu počeli više širiti osnovni prenositelji i tako dodatno otežati situaciju. Kinesko Carstvo je u to vrijeme bilo zahvaćeno i brojim društvenim promjenama, a krajem 30 – ih godina 14. stoljeća, kuga je zahvatila i dijelove središnje Azije te se nakon toga munjevitom brzinom počela širiti prema Starom kontinentu.²⁸ Također, u blizini jezera Issyk-kul u središnjoj Aziji, pronađeni su masovni grobovi koji datiraju sa kraja 30 – godina te je suvremenom analizom grobova dokazano da su velika većina preminulih bili zaraženi bakterijom *Yersinia pestis*. Upravo je taj nalaz potvrdio sumnju na smjer širenja Crne smrti u Europu. Nakon što se dovoljno raširila po Aziji, Crna smrt bila je „spremana” na pohod na Europu do koje se mogla domoći preko nekoliko logičnih načina. Prvi način su svakako trgovački putevi, preko kojih su također „putovali” i štakori, naročito brodovima, No, kuga se također mogla širiti i preko kopnenih trgovačkih puteva preko, ali i kretanjem naroda koji su živjeli nomadskim načinom života.²⁹ Osim utjecaja „majke prirode” na širenje kuge, spomenut je i ljudski utjecaj koji se također odrazio na dva načina. Prvi način je nenamjerno širenje kuge, koje se odvijalo trgovačkim putevima, a drugi način je namjerno, koje se najbolje očitovalo prilikom mongolske opsade grada Kaffe. Grad Kaffa nalazio se na otoku Krimu, a to je bio lučki grad pod upravom Genove, što je bila česta praksa europskih trgovačkih gradova.³⁰ No, Kaffu su 1346. godine opsjeli Mongoli, ali je njihovu daljnju opsadu spriječila upravo Crna smrt, koja se proširila među vojnicima.³¹ Tom prilikom do izražaja dolazi ljudski namjerni utjecaj pri širenju kuge, a on se očitovao u tomu da su Mongoli prije povlačenja, zaražene leševe svojih preminulih vojnika, katapultom ubacivali preko zidina Kaffe, kako bi kugu raširili među neprijateljima, što se smatra prvom uporabom „bojnog otrova” u ratovanju.³² Mongoli

²⁷Ravančić, „Crna smrt”, 17.

²⁸Isto.

²⁹Isto.

³⁰Isto.

³¹Isto.

³²Isto.

prilikom opsade nisu ostvarili svoj primarni cilj, odnosno zauzimanje luke, ali su spletom okolnosti postali jedni od „krivaca” za širenje kuge po ostatku Europe. Naime, kako su zaražena tijela dospjela u grad, glodavci su odradili „svoj dio posla” te su kugu proširili po čitavom gradu i trgovačkim brodovima, koji se nisu kretali samo prema smjeru Genove, nego po čitavoj Europi koja je od tog trena prepuštena na milost i nemilost Crnoj smrti.

5. Dolazak kuge u Europu

Crna smrt se nakon događaja kod Kaffe, počela munjevitom brzinom širiti po čitavoj Europi, a osim iz Kaffe, kuga se širila i trgovačkim putevima iz Azije. Europsko društvo nespremno je dočekalo epidemiju Crne smrti, a kada u obzir uzmemo način života i higijenske uvjete u kojim su obitavali tadašnji ljudi, zрно kuge palo je na vrlo plodno tlo, spremno za svoj enormni razvoj. Higijenski uvjeti neposredno prije razvoja Crne smrti u Europi bili su svedeni na minimum, što je dodatno išlo u prilog jačeg širenja Crne smrti. Gradovi su u srednjem vijeku često bili mali, zbijeni i prenapučeni, a kada tomu dodamo i loše higijenske uvjete kakvi su vladali, epidemije su bile vrlo lako ostvarive. U gradovima su boravile i životinje koje su obavljale nuždu gdje su stigle, bez da su ljudi previše marili za time te su se čak i oni ponašali vrlo slično tako da su izmeti na ulicama bila vrlo česta i neugodna pojava.³³ Osim loših higijenskih uvjeta, Crna smrt je Europu zatekla i u dosta lošem gospodarskom i poljoprivrednom stanju. S prijelazom stoljeća dolazi hladnije razdoblje, koje se vrlo loše odrazilo na poljoprivredu, kojom se bavilo većina europskog stanovništva. To razdoblje naziva se malo ledeno doba.³⁴ Kao i svake promjene i malo ledeno doba ostavilo je svoje posljedice, a kao najveća posljedica malog ledenog doba izdvaja se velika glad koja se najviše razvila između 1315. i 1317. godine.³⁵ Svi ti preduvjeti išli su „na ruku” razvoju velikih epidemija te je Crna smrt došla nekakvim prirodnim slijedom gledajući iz naše perspektive. Kuga se počela širiti Europom ponajviše preko velikih trgovačkih središta, u koje je došla iz Kaffe, ali i ostalih trgovačkih puteva iz Azije te u njenom začetku, trgovci nisu ni znali kakvog skrivenog neprijatelja prenose na svojim brodovima. Za razvoj kuge u najtežu epidemiju u povijesti ljudskog roda, bilo je važno „zauzeti” najveća trgovačka središta toga vremena. Kada je kuga dospjela u središta poput Carigrada, Aleksandrije i talijanskih trgovačkih gradova, europsko stanovništvo moglo se pripremiti na najgore. Talijanski trgovački gradovi u kojima se kuga najviše razvila, a kasnije i počela širiti po unutrašnjosti Italije, ali i čitave Europe bili su Messina, Venecija i Genova, a kuga je u njihove luke uglavnom došla iz Kaffe.³⁶ Messina je također vrlo teško stradala, ali će i ostati upamćena i kao jedno od prvih žarišta epidemije o kojima je opširno pisano, a jedan od poznatijih kroničara koji je opisivao stanje za vrijeme

³³Glesinger, Lavoslav, *Povijest medicine*. Zagreb: Školska knjiga, 1978, 81.

³⁴Aberth, John, *The Black Death: The Great Mortality of 1348 – 1350*. New York: Palgrave Macmillan, 2005, 23.

³⁵Lucas, Henry Stephen, *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317*. Chicago: Speculum, 2016, 343.

³⁶Sean, Martin, *The Black Death*. London: Pocket Essentials, 2001, 24.

epidemije u Messini bio je talijanski franjevac Michael iz Piazze.³⁷ Nakon što je na Krimu, pa nakon toga i u Italiji Crna smrt otvorila vrata Europe, njeno daljnje širenje bilo je nemoguće kontrolirati što je za rezultat ostavilo smrtonosne posljedice.

6. Mjere zaštite i liječenje kuge

Kada je kuga uhvatila svoj puni zamah, ljudi nisu isprva mogli odgonetnuti koja ih je pošast snašla pa su kao svoju prvu mjeru obrane koristili vjeru, koja je bila temeljna nositeljica srednjovjekovnog društva. Ljudi su se preko vjere pokušavali obraniti od kuge, ali su također i razloge kuge pronalazili u vjeri te su na kugu gledali kao na Božju kaznu. Vjera je dakle bila prva „crta obrane” protiv kuge, a najveći danak za to platili su upravo oni koji vjeru prenose, a to su svećenici. Naime, nerijetki su bili slučajevi da bi svećenici pohodili zaražene čak prije samih liječnika, što je također dokaz srednjovjekovnog apsurdna te su svećenici, a nakon njih i liječnici, vrlo često i sami postajali žrtve Crne smrti, zbog neprimjerene zaštite kod posjeta zaraženima. Zbog tog razloga čest je bio slučaj da su liječnici odbijali pregledavanje zaraženih, čak i za velike svote novaca.³⁸ Liječnici su bili potpuno bespomoćni kod Crne smrti te im nisu pomogla ni znanja iz filozofije i astrologije, za koja su vjerovali da pomažu kod liječenja raznih bolesti.³⁹ No, unatoč nepoznavanju nove bolesti, liječnici, ali i „obični” građani pokušavali su na razne načine doći do načina kako bi se mogli obraniti, liječiti ili spriječiti kugu. Neki liječnici su smatrali da se kuga mora liječiti tako da „puštaju krv” zaražene osobe dok ta osoba ne bi potpuno izgubila svijest zbog gubitka krvi, što bi u teoriji trebalo izliječiti zaraženog čovjeka, dok je praksa bila potpuno drugačija.⁴⁰ Liječnici su razloge za svoj neuspjeh pronašli u samim pacijentima, za koje su govorili da jednostavno nisu htjeli prihvatiti njihovu terapiju pa postupak liječenja iz toga razloga ne uspijeva.⁴¹ Osim puštanja krvi, postojale su mnoge druge bizarne metode „liječenja” poput pripravljanja bizarnih „magičnih” napitaka, izbjegavanja kupki te brojnih drugih praznovjernih običaja.⁴² Također, postojala je i teorija koja je naučavala da se kuga širi zbog lošeg zraka kojeg su ljudi udisali. Arapski liječnici su pak vjerovali da je za sprječavanje kuge bilo potrebno konzumirati smokve, salatu, voće i luk, kao i prakticirati dobar i kvalitetan san.⁴³ No, kako su ljudi izmišljali brojne načine kako se obraniti od kuge, osim iz našeg kuta gledanja bizarnih načina, postojali su i oni načini koji su bili učinkoviti u jednom djelu. Neki od tih načina su preporuke za bježanje s mjesta zaraze, što je kratkoročno bilo učinkovito, ali s obzirom na to koliko se kuga uspjela proširiti u jeku najžešće epidemije i s obzirom na higijenske navike tadašnjih ljudi, dugoročno

³⁷Nardo, Don, *The Black Death*. New York: Gale, 2011, 19.

³⁸Aberth, „The Black Death”, 37.

³⁹Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹Isto, 38.

⁴²Isto, 38.

⁴³Byrne, John Patrick, *Daily Life during the Black Death*. London: Greenwood Press, 2006, 17.

ova mjera ipak nije davala preoptimistične rezultate.⁴⁴Osim bježanja sa mjesta zaraze, preporuke su bile i da ljudi krenu uklanjati smeće iz svog životnog prostora što je bilo iznimno bitno za pokušaj smanjivanja epidemije te je postojala i preporuka za karantenom, što se smatra najučinkovitijom metodom za kojom posežu i suvremeni ljudi, za što nam je najbolji primjer pandemija COVID-a.⁴⁵ Jedna od prvih asocijacija na Crnu smrt za veliku većinu „laika” su liječnici koji su na glavi nosili maske sa karakterističnim izduženim kljunovima te će upravo te maske u budućnosti postati simbolom same smrti. Razlog za nošenje tih maski leži u tomu što su liječnici bili u svakodnevnom kontaktu sa zaraženima te su se pomoću specijalnih odijela pokušavali zaštititi. No, s obzirom da su brojni liječnici i sami umirali od posljedice kuge, koju su vrlo često dobili od svojih pacijenata, dolazimo do zaključka da ta odijela nisu bila baš najsretnije rješenje. Kako bi se što bolje zaštitili, liječnici su nosili odjeću koja je bila premazana voskom jer se vjerovalo da će vosak spriječiti „loš zrak” da dođe u izravan kontakt s kožom.⁴⁶Osim nošenja odjeće premazane voskom, nosili su i već spomenuti „kljun” kojeg su punili različitim mirisnim tvarima, kako im loš zrak ne bi došao do organa za disanje.⁴⁷

7. Vrhunac epidemije

Crna smrt se na europskom tlu počela pojavljivati ranih 40-tih godina četrnaestog stoljeća, a nakon što se dogodila mongolska opsada Kaffa 1346; Crna se smrt intenzivno proširila na gotovo cijeli prostor Starog kontinenta. Kuga je u Europom, ali i ostatkom do tada poznatog svijeta, počela intenzivno harati sve do 1352. godine, iako je i nakon toga oduzimala brojne živote, ali ipak ne u tom omjeru kao u tih kritičnih šest godina. Kada su se brodovi pod upravom Genove vratili s Krima, Apeninski poluotok postao je središte Crne smrti, iz kojeg se epidemija proširila po čitavoj Europi. S prijelazom sa 1347. na 1348. godinu, Crna smrt osvaja Apenine te su tadašnji ljudi dolazak Crne smrti gledali kao dolazak Sudnjeg dana.⁴⁸ Prvi talijanski grad kojeg su zarazili brodovi sa Krima bila je Messina koja je stradala još pred kraj 1347. godine.⁴⁹Nakon Messine, početkom iduće godine pod epidemijom padaju i Genova i Venecija, čije su vlasti neželjenog putnika s brodova otkrile prekasno.⁵⁰ Ubrzo nakon Genove i Venecije, Crna smrt je zahvatila i druge talijanske gradove poput Rima, Firence i Pise. Jedan od izvora koji nam može koristiti za proučavanje Crne smrti u Italiji je i Dekameron Giovannija Boccaccia, u kojemu pisac opisuje događaje koje se događaju u Firenci u jeku najžešće epidemije 1348. iz pogleda mladića i djevojaka. Boccaccio također spominje brojku od sto

⁴⁴Aberth, „The Black Death”, 38.

⁴⁵Isto, 37

⁴⁶Gonzalez – Crussi, Frank, *Medicina - kratka povijest*. Zagreb: Alfa, 2010, 155.

⁴⁷Gonzalez - Crussi, „Medicina: kratka povijest”, 155.

⁴⁸Martin, „The Black Death”, 22

⁴⁹Isto, 17.

⁵⁰Isto, 24.

tisuća preminulih samo u Firenci, što nam dovoljno govori koliko je kuga 1348. uzela maha.⁵¹ Osim u gradovima stanje u ruralnim dijelovima Italije je bilo jednako apokaliptično te su napuštena domaćinstva, životinje na ulicama i poljima te bolesnici ostavljeni na milost i nemilost sami sebi bili gotovo svakodnevna pojava.⁵² Nedugo nakon proširenja zaraze na Apeninskom poluotoku, kuga se ubrzo krenula širiti i po ostatku Europe i to najvjerojatnije preko brodova koji su Crnu smrt proširili na Genovu. Naime, kada su vlasti u Genovi shvatili da su brodovi koji su stigli sa Krima zaraženi, protjerali su ih iz grada nasilnim putem te su oni nastavili ploviti prema Francuskoj kako bi tamo pronašli svoje pristanište.⁵³ Crna smrt je pristigla u Francusku također na prijelazu s 1347. na 1348. godinu, dakle vrlo brzo nakon pojave u Italiji. Prvo „pristanište” Crne smrti u Francuskoj bio je Marseille te su Francuzi poput Talijana kasno shvatili da brodovi prenose kugu i kad su brodove pristigle iz Genove odbili dalje prema pirinejskom poluotoku, već je bilo kasno.⁵⁴ Kuga se vrlo proširila po Marseilleu te je u prvih mjesec dana uzelo gotovo 56 tisuća žrtava.⁵⁵ Osim Masreillea, teško su stradali Pariz i Avignon, za kojeg kronike govore da je izgubio čak 120 tisuća stanovnika.⁵⁶ Nakon Francuske, Crna smrt 1348. stiže i na prostore današnje Njemačke, na kojeg se proširila iz tri smjera – iz Francuske, Italije te se balkanskog poluotoka.⁵⁷ Od njemačkih teritorija, Crna smrt prvo je stigla u Bavarsku, odakle je nastavila svoje kretanje prema sjeveru, skroz do Hamburga. Najteže pogođeni njemački gradovi bili su Bremen, Munster i Mainz, a teško stanje je također bilo i u Beču gdje je dnevno umiralo između petsto i tisuću ljudi.⁵⁸ Crna smrt u njemačkim zemljama ostavila je jednu anomaliju, a to je da je na tom prostoru bio izrazito visok postotak svećenika koji je preminuo od posljedica Crne smrti te se spominje da je najmanje 35 posto visokog klera stradalo od posljedica kuge.⁵⁹ Visoka smrtnost svećenika može se povezati s ranije spomenutom tezom da su svećenici čak prije samih liječnika pohodili bolesnike, često nepripremljeni za ono što ih očekuje, što je dovelo do ovakvih brojki. Pirinejski poluotok također nije ostao lišen Crne smrti te „klicu” kuge na sami zapad Europe najvjerojatnije prenio isti onaj brod koji je prouzročio tragedije u Genovi, Marseilleu te naposljetku i na španjolskom tlu.⁶⁰ Prvo područje današnje Španjolske koje je postalo zahvaćenom kugom bio je otok Mallorca pa ubrzo nakon i Barcelona te Valencia.⁶¹ Osim Crne smrti, Pirinejski poluotok je u to vrijeme tresla i kriza sukoba između Granade i Kastilje. Crna smrt se također proširila i na prostore Velike Britanije, odakle je sačuvano najviše spisa i kronika o epidemiji kuge.⁶² Crna

⁵¹Isto, 30.

⁵²Isto, 31.

⁵³Isto, 24.

⁵⁴Isto, 37.

⁵⁵Isto, 37.

⁵⁶Isto, 38.

⁵⁷Isto, 46.

⁵⁸Isto, 46.

⁵⁹Isto, 47.

⁶⁰Isto, 56.

⁶¹Isto, 56.

⁶²Isto, 64.

smrt je na Britansko otočje stigla neslavne 1348. godine te postoje dvije teorije o tome gdje se prvo pojavila. Prva teorija kaže da se Crna smrt prvo pojavila u lukama Bristol i Southampton, dok druga teorija kaže da se kuga u Britaniji prvo pojavila u Melcombeu.⁶³ Bilo kako bilo, Velika Britanija je također ubrzo pokleknula pred epidemijom te je na tom području, kao i na prostorima današnje Njemačke, bila izuzetno visoka smrtnost visokog klera.⁶⁴ Teško da je bilo grada koji se uspio izvući pred raljama epidemije, London je osobito teško stradao, iako se kuga tamo pojavila „tek” 1349. godine te se smatra da je London izgubio preko 30 tisuća stanovnika.⁶⁵ Bila su zahvaćena i ruralna područja, gdje se smatra da je umiralo između 50 i 75 posto stanovništva.⁶⁶ Osim današnje Engleske, kuga se proširila i na ostale dijelove Britanskog otočja te uskoro nastavila svoj put prema Skandinaviji i osvajanju gotovo čitave Europe.

8. Crna smrt u hrvatskim zemljama

Kako se bakterija *Yersinia pestis* neprekidno širila po cijeloj Europi, ni prostor hrvatskim zemalja nije ostao imun na tu smrtonosnu bolest. Crna smrt je i na prostor današnje Hrvatske stigla na isti način kao i u veliku većinu europskih zemalja, odnosno trgovačkim pomorskim putem. Na prostor hrvatskih zemalja, kuga je najvjerojatnije došla preko mletačkih trgovačkih brodova te se smatra da je prva „postaja” kuge na hrvatskim prostorima bio Dubrovnik i to najvjerojatnije 1347. godine.⁶⁷ Nakon što se bolest proširila Dubrovnikom, ubrzo je počela zahvaćati i ostale krajeve hrvatskog primorja te se kuga ubrzo proširila i po sjevernim dalmatinskim gradovima.⁶⁸ Dakle, Crna smrt je i u hrvatskim krajevima bila najprisutnija u onim mjestima u kojima su ljudi dolazili u interakciju s inozemnim trgovcima, vojnicima i svim drugim slojevima koji su činili temelj tadašnjeg društva. Osim Crne smrti, hrvatske su se zemlje u vrijeme epidemije našle i u brojnim ratnim neprilikama. Osobito se na udaru nalazio Zadar, kojeg su Mleci često opsjedali tijekom 13. i 14. stoljeća, što je također utjecalo na demografiju hrvatskih prostora toga vremena.⁶⁹ Kuga je dakle u vrlo kratkom roku zauzela gotovo čitavu istočnu jadransku obalu, a vjeruje se da je zahvatila i kontinentalne dijelove, iako za tu pretpostavku ne postoje izvori.⁷⁰ No, iako nema previše izvora za proučavanje Crne smrti na kontinentalnim dijelovima hrvatskih zemalja, proučavajući mađarsku historiografiju, ipak možemo doći do odgovara na neka od pitanja. Naime, 1349. u Slavoniji se dogodila anomalija koja se može povezati sa širenjem Crne smrti na tim prostorima, a to je pomalo

⁶³Isto, 64.

⁶⁴Isto, 67.

⁶⁵Isto, 70.

⁶⁶Isto, 71.

⁶⁷Ravančić, „Četvrti jahač apokalipse”

⁶⁸Isto.

⁶⁹Skupina autora, *Povijest Hrvata Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 2003, 262.

⁷⁰Skupina autora, *Povijest Hrvata Srednji vijek*, 262.

iznimno neodržavanje plemićke skupštine, što nam može nagovijestiti haranje kuge u to vrijeme. 71 Osim toga, jedna od najrealnijih teorija širenja kuge prema današnjoj Mađarskoj tiče se kontinentalnih hrvatskih krajeva. Ta teorija glasi da je Crna smrt u Ugarsku došla preko hrvatskih zemalja te je samim time logično za zaključiti da je kuga harala i kontinentalnim hrvatskim krajevima.⁷² Mađarski povjesničari smatraju, po toj teoriji, da je kuga prvo pristigla na dalmatinsku obalu te da je napredujući kroz sjeverne hrvatske krajeve stigla u Ugarsku.⁷³ Potkrepljenje za tu teoriju daje vremenska crta koja je usklađena sa općim obrascima širenja kuge, odnosno razvoj Crne smrti u Dalmaciji 1447. te kobna godina haranja u Ugarskoj, odnosno 1349. godina. ⁷⁴Smatra se da se Crna smrt u hrvatskim zemljama zadržala nešto kraće u odnosu na europske okvire, odnosno da je trajala negdje do kraja 1349. godine.⁷⁵ Izvora o Crnoj smrti na području hrvatskih zemalja nema mnogo te ondašnji kroničari spominju uglavnom Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar, kada je riječ o Jahaču apokalipse, kako je kugu nazvao Gordan Ravančić. Srednjovjekovni gradovi bili su poznati po vrlo skućenom prostoru unutar gradova, a upravo takav je bio i Split, što je omogućavalo kugi da se u kratkom roku proširi po cijelom gradu. Jedan od izvora koji opisuje stanje u Splitu za vrijeme epidemije Crne smrti je kroničarski zapis *A Cutheis tabula*, čije autorstvo nije sa sigurnošću utvrđeno, iako postoje brojne teorije. Prikaz anonimnog kroničara iznimno je apokaliptičan, što nam može potvrditi da su tadašnji suvremenici na Crnu smrt zaista gledali kao na dolazak Sudnjeg dana. Anonimni kroničar opisuje kako je zrak u vrijeme dolaska Crne smrti postao mračan, taman i zaražen te da se vidjelo otvoreno nebo i da je Sunce postalo tamno.⁷⁶ Također spominje i veliki nebeski oganj koji se otvorio na „istočnoj” strani te da su zemljom zavlitali veliki potresi, vjetrovi i ogromni valovi.⁷⁷ Ovi opisi anonimnog kroničara, daju nam do znanja koliko je srednjovjekovni čovjek bio pod utjecajem religije te opisi potvrđuju teoriju o konstantnom strahu i mraku koji vlada umom tadašnjeg čovjeka. Anonimni kroničar također opisuje kako je kuga u Dalmaciji prvo zahvatila divlje zvijeri, koje su je potom prenijeli na domaće životinje, a one na ljude. Osim Splita, teško je stradao i Dubrovnik, koji je imao „čast” biti prvi hrvatski grad koji je bio zahvaćen kugom. Koliko je Dubrovnik stradao, teško je procijeniti s demografske strane jer ne postoje vjerodostojni izvori, ali iz nešto mlađih kronika možemo doći do brojke od otprilike šest tisuća žrtava na prostoru Dubrovnika za vrijeme Crne smrti.⁷⁸ Što se tiče izvora koji nam pomažu objasniti dubrovačku situaciju tijekom epidemije kuge, tu ne pronalazimo opsežne kronike iz vremena epidemije nego se uglavnom moramo

⁷¹Vadas, András, *The Black Death in the Kingdom of Hungary – Sources, Limitations, Interpretations* : Historical Studies on Central Europe 4, no. 1, 2024. Pristup ostvaren 11.IX.2024. doi.org/10.47074/HSCE.2024-1.02

⁷²András, „ *The Black Death in the Kingdom of Hungary*”

⁷³Isto.

⁷⁴Isto.

⁷⁵Ravančić, „*Četvrti jahač apokalipse*”

⁷⁶Rismondo, Vladimir, *A Cutheis Tabula, u Legende i kronike*. Split:Čakavski sabor, 1977,191.

⁷⁷Rismondo, „*A Cutheis Tabula*”,191.

⁷⁸Ravančić, „*Crna smrt*”, 72.

baviti s oporukama i drugim dokumentima koje su građani ostavljali jedni drugima te pomoću njih zaključiti kakve su se okolnosti odvijale u tom razdoblju. Izvori koji nam mogu pobliže objasniti demografsku sliku Dubrovnika u to vrijeme su knjige miraza koje se čuvaju u dubrovačkom arhivu.⁷⁹ Da je u Dubrovniku za vrijeme epidemije Crne smrti došlo do ozbiljnih demografskih primjena, može nam svjedočiti podataka da je dubrovačko plemstvo 1348. godine izglasalo da se dobna granica ulaska u Veliko vijeće pomakne sa 20 na 18. godina.⁸⁰ Nakon epidemije Crne smrti, kuga se povremeno vraćala na prostore hrvatskih zemalja već u idućem stoljeću te se smatra da je samo u Zadru u idućih sto godina bilo preko 12 epidemijskih valova.⁸¹

9. Dubrovačka karantena

Ljudi su se na svakakve načine pokušavali obraniti od kuge, ali malo koji od tih načina bio je doista djelotvoran, počevši od religijskih pa sve do medicinskih metoda, ali najbolju i najučinkovitiju metodu liječenja dala je Dubrovačka Republika. Ta metoda možda nije liječila ljude od kuge, ali je svakako sprječavala njeno daljnje širenje. Riječ je dakako o dubrovačkoj karanteni, čiji se „izum” proširio po cijeloj Europi te se koristi i dan danas. Začetak karantene datira se 1377. godine, kada je Veliko vijeće izglasalo prvu karantensku odredbu na svijetu.⁸² Dubrovčanima je trgovačka djelatnost bila od iznimne važnosti pa se uvođenjem karantene, produžila mogućnost nastavka trgovine čak i u razdoblju epidemije što je bila bitna gospodarska stavka. Odredbe karantene bile su zapisane u tzv. Zelenoj knjizi, a neke od najvažnijih odredbi su da pridošlice koje dolaze iz krajeva koji su pod epidemijom Crne smrti, ne smiju odmah ući u grad, nego prvo moraju otići na otoke Mrkan ili Cavtat na čišćenje u trajanju od mjesec dana.⁸³ Osim toga, Dubrovčanima je također bilo zabranjeno posjećivati pridošlice koje su se nalazile u karanteni, a ukoliko netko ne bi poštivao ove odredbe, morao bi i samo otići u karantenu uz novčanu naknadu.⁸⁴ Pomoću današnjih saznanja znamo da je najduži period inkubacije virusa kuge do deset dana, ali zbog velikog straha od Crne smrti, ali i nedovoljnog poznavanja nove pošasti, Dubrovčani su karantenu ograničili na četiri puta dulje. Ideja za karantenu se kod Dubrovčana javila nešto prije nego je službeno provedena u djelo. Naime, prije kuge Dubrovčane je zahvatila bolest gube te je dubrovačkim statutom iz 1272. godine određeno da zaraženi moraju biti izvan grada te da ne smiju putovati gradskim cestama.⁸⁵ Dakle i prije Crne smrti Dubrovčani su bili upoznati sa zaraznim bolestima te su u idućem periodu svoje znanje samo

⁷⁹Ravančić, Gordan, *Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije Crne smrti 1348. g. u Dubrovniku*. Zagreb: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2005, 7.

⁸⁰Ravančić, „Četvrti jahač apokalipse”.

⁸¹Isto.

⁸² „Prva karantena u Dubrovniku”. Matica Hrvatska, Vijenac 680, 2020. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.matica.hr/vijenac/680/prva-karantena-na-svijetu-u-dubrovniku-30132/>

⁸³Isto.

⁸⁴Isto.

⁸⁵Isto.

unaprijedili te su stvorili jednu od najboljih preventivnih metoda liječenja – karantenu. Po uzoru na Dubrovnik, brojni drugi gradovi preuzeli su ideju karantene i tako smanjili širenje kuge, ali i održavali na životu gospodarsko stanje u pojedinim gradovima. Prvi otok na kojem je bila smještena karantena bio je otok Mrkan.⁸⁶ U početku Dubrovčani nisu imali nikakve objekte za smještaj ljudi, nego su ljudi karantenu „odrađivali” u drvenim skrovištima, a tek se kasnije izgradio poznati dubrovački karantenski kompleks – lazerati.⁸⁷

10. Kršćanstvo i Crna smrt

Kada se govori o srednjovjekovnom mentalitetu, jedna od nezaobilaznih sastavnica svakako je religija, koja je bila temelj srednjovjekovnog društva. Ljudi su u srednjem vijeku živjeli u konstantnom strahu od smrti, što je već ranije objašnjeno, te su se tako pripremali za život koji slije nakon ovog zemaljskoga, po kršćanskim uvjerenjima. Srednjovjekovni mentalitet duboko je produbila epidemija Crne smrti, koja je Europu zahvatila sredinom 14. stoljeća te su ljudi, s obzirom na tadašnji svjetonazor, pomoć od smrtonosne pošasti prvo tražili u religiji i Bogu. Mnogi kršćanski redovnici, ali i laici, vjerovali su da je Crna smrt zapravo Božja kazna za ljudske grijehe te su ju nagovještavali kao dolazak apokalipse i Antikrista.⁸⁸ Da su ljudi zaista vjerovali da je stiglo vrijeme apokalipse, može nam potvrditi ranije spomenuta splitska kronika *A Cutheis Tabula*, u kojoj autor u apokaliptičnom duhu opisuje dolazak Crne smrti u Split. Kršćani su svoju borbu protiv epidemije Crne smrti vodili pomoću brojnih molitava i procesija, u kojima su tražili utjehu i nadu.⁸⁹ Ljudi su se molili Bogu, ali i raznim svecima za koje su vjerovali da pomažu u borbi protiv kuge, a svetac kojeg su osobito zazivali bio je sveti Roko.⁹⁰ Spomenuti svetac rođen je krajem 13. stoljeća na prostoru današnje Francuske te je tijekom svog života pomagao siromasima, a osobito oboljelima od gube, od koje se na kraju i sam zarazio.⁹¹ Kada je ozdravio vratio se u svoje rodno selo, nakon života u šumi, no tamo ga nitko nije prepoznao pa je završio u zatvoru gdje je obolio od kuge i preminuo 16. kolovoza 1327. godine.⁹² Nekoliko desetljeća nakon njegove smrti, Europu je zahvatila epidemija Crne smrti te su mnogi ljudi u svojoj patnji zazivali upravo svetog Roka u zagovor te je sveti Roko uvršten među 14 pomoćnika u velikim nevoljama.⁹³ Osim molitava, jedna od živućih „metoda” liječenja i utjehe bili su svećenici koji su vrlo često bili pozivani kod oboljelih čak i prije samih

⁸⁶Ravančić, „Četvrti jahač apokalipse”

⁸⁷Ravančić, „Četvrti jahač apokalipse”

⁸⁸Aberth, „The Black Death”, 94.

⁸⁹Isto.

⁹⁰Isto.

⁹¹Sirovec, Ivan, *Sveci – 128 životnih poruka*. Zagreb: Kikagraf, 2007, 167.

⁹²Sirovec, „Sveci”, 167.

⁹³Isto.

liječnika.⁹⁴ Svećenici su zaraženima davali sakramente svete ispovijedi te bolesničkog pomazanja te je bio čest slučaj da bi doktori, koji bi došli nakon svećenika, samo potvrđivali smrt zaraženih osoba.⁹⁵ S obzirom da su svećenici i liječnici bili na „prvoj fronti” protiv epidemije, ne čudi podatak da su upravo ljudi iz ta dva zanimanja najviše stradavali. Također, kad je Crna smrt uzela svoj zamah, nastajale su brojne kritike prema svećenicima koji su, zbog straha za vlastite živote, napuštali svoje župe te nisu obnašali za njih predviđene zadatke poput posjećivanja bolesnih i dijeljenja sakramenata.⁹⁶ No, s obzirom na smrtnost koja je vladala među svećenstvom toga vremena, njihov strah bio je potpuno opravdan, iako se možda kosio s moralnim načelima njihovog poziva. Religija je za vrijeme srednje vijeka, a ujedno i Crne smrti bila temeljna nositeljica društva, ali su se ti trendovi nakon epidemije ipak krenuli mijenjati te su srednjovjekovni kroničari primijetili da je nakon epidemije došlo do pada duhovnog žara među laicima.⁹⁷ Neki od razloga za pad duhovnog žara je sigurno i svojevrsno razočaranje u to što je Bog dopustio da takva epidemija pogodi ljudski rod, ali i također nesavjesno vršenje svećeničke dužnosti nekih redovnika. Upravo te društvene promjene dovele su ljudsko društvo na polagano otuđivanje od religije i starijih vremena te okret prema izazovima koje donosi budućnost i promjene ranog novog vijeka.

11. Flagenati

Svaki okosnica određenog društva i svaki ideološki autoritet ima potencijala prijeći u svoju ekstremnu varijantu, a upravo to se dogodilo sa jednim dijelom kršćana za vrijeme epidemije kuge. Naime, određeni dio kršćana odlučio se boriti protiv kuge tako što su se priključivali flagenatskim pokretima. Flagenati, su ime dobili od latinskog glagola *flagellare*, što znači bičevati, a taj pokret je označavao masovno samobičevanje sljedbenika pokreta iz vjerskih motiva.⁹⁸ Bičevanje iz religioznih motiva prisutno je kod ljudi još iz starih vremena, a u kršćanstvu je označavalo znak pokore i žaljenja za vlastitim grijesima.⁹⁹ Ljudi su na Crnu smrt za vrijeme pandemije gledali kao Božji gnjev prema ljudima zbog njihovih grijeha pa su tako određene skupine ljudi preko flagenatskih pokreta pokušali skinuti teško breme kuge. Za vrijeme procesija u doba Crne smrti, flagenati su hodali do pasa goli, noseći teški križ te su se bičevali pjevajući prigodne pjesme što je često znalo ljude dovesti do stanje delirija zbog pretrpljenih ozljeda, ali i zbog psihičkog stanja ljudi za vrijeme epidemije.¹⁰⁰ Pokret je započeo krajem teške 1348. godine te se prvo razvio u Austriji ili Mađarskoj te se nakon toga proširio

⁹⁴Martin, „The Black Death”, 39.

⁹⁵Isto, 40.

⁹⁶Aberth, „The Black Death”, 95.

⁹⁷Aberth, „The Black Death”, 95.

⁹⁸„Flagenati”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/flagelanti>

⁹⁹Isto.

¹⁰⁰Isto.

na prostore današnje Francuske i Njemačke.¹⁰¹ Pokret je trajao od spomenute 1348. godine do početka 1350; kada je pokret ukinuo papa Klement VI.¹⁰² Procesije flagenata najčešće su sadržavale između dvjesto i tristo pripadnika, dok ih je u iznimnim slučajevima znalo biti i preko tisuću.¹⁰³ Na početku procesije nalazili su se muškarci, dok su žene slijedile iza njih te kada bi došli u grad prvo bi otišli do lokalne crkve gdje bi poslušali Božju riječ pa bi se nakon toga selili na glavni gradski trg gdje su izvodili ritual.¹⁰⁴ Ritual je započimao tako da bi sudionici procesije prvo legli na tlo te bi tijelima napravili znak križa, nakon čega bi ih voditelj rituala udarao te bi se nakon toga sami ustali i krenuli sa procesom bičevanja i moljenja.¹⁰⁵ Procjenjuje se da je pokret na svom vrhuncu sadržavao oko 40 tisuća članova prije nego što je ukinut.¹⁰⁶ Također, vjerski krugovi bili su podijeljeni oko pitanja flagenata, neki su ih podržavali dok su određene vjerske struje flagenate smatrali sektom pa čak i heretičkim pokretom.¹⁰⁷

12. Antisemitizam za vrijeme Crne smrti

Kuga je duboko utjecala na društvo u vrijeme epidemije te je izazivala određene pozitivne promjene, ali i negativne reakcije društva. Jedna od tih negativnih reakcija društva za vrijeme epidemije Crne smrti je i antisemitizam. Ljudi za vrijeme haranja Crne smrti novu pošast nisu previše poznavali pa su krivce za epidemiju pronalazili u svemu i svačemu. Kao jedni od krivaca za epidemiju prozvani su i Židovi te se i za vrijeme Crne smrti nastavio negativan pogled na Židove koji je povremeno iskakao još iz antičkih vremena.¹⁰⁸ Pretpostavke povjesničara su da je 40-tih godina 14. stoljeća u Europi živjelo oko jedan posto Židova te su najčešće živjeli u vlastitim gradskim četvrtima.¹⁰⁹ Židovi su dakle, od određenih slojeva društva bili okrivljeni za dolazak Crne smrti, a neki od slojeva koji su ih optuživali, bili su i flagenati. Članovi flagenatskog pokreta vjerovali su da su Židovi trovali bunare te da se na taj način širila kuga, a neslaganje Židova i flagenata svjedoče nam i kroničari iz razdoblja kuge koji spominju sukobe između ove dvije skupine.¹¹⁰ Kad su Židovi postali i javno stigmatizirani kao širitelji Crne smrti, ubrzo su počeli progoni kao kazna za židovsko „širenje” kuge. Prvi progoni Židova započeli su u proljeće 1348. godine te su nerijetka bila i mučenja kako bi došlo do priznanja Židova da oni zaista svjesno šire klicu Crne smrti, dok su se prve javne optužbe protiv

¹⁰¹Aberth, „The Black Death”, 120.

¹⁰²Aberth, „The Black Death”, 120.

¹⁰³Martin, „The Black Death”, 49.

¹⁰⁴Isto.

¹⁰⁵Isto.

¹⁰⁶Isto, 52.

¹⁰⁷Aberth, „The Black Death”, 118.

¹⁰⁸„Antisemitizam”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/antisemitizam>

¹⁰⁹Byrne, John Patrick, *Encyclopedia of the Black Death*. Oxford: ABC-CLIO, 2012,193.

¹¹⁰Aberth, „The Black Death”, 120.

Židova za trovanje bunara pojavile u jesen iste godine na prostoru današnje Švicarske.¹¹¹ Ubrzo nakon prvih progona i prvih javnih optužbi, uskoro su započeli i masovni zločini nad pripadnicima Izabranog naroda. Prva masovna ubijanja Židova za vrijeme Crne smrti dogodila su se Francuskoj da bi se nakon toga ta nečovječna praksa proširila i na dobar dio središnje Europe. Masovno ubijanje Židova proširilo se i na prostor današnje Belgije te je poznat slučaj iz Bruxellesa iz 1349. godine, kada su pripadnici flagenatskog pokreta usmrtili otprilike šest stotina Židova u blizini gradskih zidina.¹¹² Mržnja prema Židovima u to vrijeme ubrzano je rasla te su diljem Europe uništavane Židovske četvrti, dok su gradske vlasti Basela otišle toliko daleko da su Židove prognali iz grada za sva vremena te su dio Židova spalili naživo u drvenim barakama.¹¹³ Masovna ubijanja Židova nastavila su se i na prostoru današnje Njemačke, gdje su se također provodila masovna spaljivanja Židova, ali i krađa njihove imovine koju bi si prisvojili nakon mučenja i ubijanja.¹¹⁴ Jedno od najmasovnijih ubijanja Židova za vrijeme Crne smrti dogodilo se u Mainzu i to kao reakcija na ubijanje kršćana te su kršćani kao odgovor obrisali čak 12 tisuća Židova sa lica Zemlje.¹¹⁵ Nažalost, mučenja i progoni Židovi nastavili su se i nakon epidemije Crne smrti, skroz do modernih vremena sa tragičnom kulminacijom u prvoj polovici 20. stoljeća.

13. Posljedice Crne smrti

Kuga je imala izrazito jak odraz na demografsko stanje te se procjenjuje da je epidemija Crne smrti odnijela čak trećinu ukupnog stanovništva tada poznatog svijeta.¹¹⁶ Ako govorimo u konkretnim brojkama, iako je to za razdoblje srednjeg vijeka vrlo nezahvalan posao zbog čestog preuveličavanja srednjovjekovnih kroničara, kuga je od tridesetih godina 14. stoljeća pa do jenjavanja koje se dogodilo ranih pedesetih godina, odnijela otprilike pedeset milijuna žrtva, što bi bio popriličan demografski udarac i u današnje vrijeme, kada se svjetska populacija mnogostruko povećala.¹¹⁷ Naravno, brojke su varirale od područja do područja, što nam dokazuje podatak da je gubitak stanovništva na područjima današnje Francuske, Italije i Španjolske iznosio oko 60 posto.¹¹⁸ S druge strane, s obzirom da se Crna smrt uglavnom širila preko trgovačkih veza, krajevi koji se nisu nalazili na važnim trgovačkim sjecištima, manje su stradali. Kuga je osim demografskih posljedica, jak utjecaj imala i na gospodarstvo i ekonomiju toga vremena. S obzirom da je poljoprivreda bila jedna od osnovnih zanimanja toga vremena, nakon epidemije Crne smrti došlo je do velike potražnje za

¹¹¹Isto, 139.

¹¹²Martin, „The Black Death”, 53.

¹¹³Isto, 54

¹¹⁴Isto, 54.

¹¹⁵Isto, 54.

¹¹⁶Isto, 78.

¹¹⁷„COVID-19”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/covid-19>

¹¹⁸Ravančić, „Crna smrt”, 182.

radnicima koji su obrađivali zemlju što je naravno posljedica demografskih promjena.¹¹⁹ Osim poljoprivrede, visoka potražnja bila je i za sva ostala zanimanja pa su shodno tome prosječne plaće narasle za čak 25 posto.¹²⁰ Kmetovi više nisu striktno ovisili o feudalcima te su imali „luksuz” da mogu promijeniti posao ako ih određeni uvjeti ili plaće nisu zadovoljavale, što je u razdoblju prije epidemije Crne smrti bilo gotovo nezamislivo. Manjak radnika utjecao je i na položaj žena te su žene sve češće počele raditi poslove za koje su ranije bile odbijane.¹²¹ Crna smrt je također utjecala na kvalitetu prehrane jer je više hrane bilo raspoređivano na manje ljudi te su se i siromašniji ljudi tako mogli kvalitetnije hraniti.¹²² Osim samih namirnica, promjena se dogodila u i pripremanju hrane te su ljudi glineno posuđe sve češće mijenjali za metalno.¹²³ Kuga je također utjecala i na higijenske navike ljudi, koje su se nakon epidemije znatno poboljšale. S obzirom na sve ove promjene koje je Crna smrt „ostavila” ljudima u baštinu, može se reći da je epidemija Crne smrti možda i ključan trenutak u kojem ljudi polagano napuštaju srednjovjekovna načela te polako grade kulturu ranog novog vijeka.

14. Pojave kuge nakon Crne smrti

Crna smrt, odnosno epidemija kuge koja se pojavila sredinom 14. stoljeća najveća je i najteža epidemija koja se pojavila u ljudskoj povijesti. No, kako su epidemije kuge postojale i prije Crne smrti, kuga se vraćala i nakon svojih „slavnih” godine, ali ne u tolikom razmjeru. Prvi povratak kuge nakon Crne smrti dogodio se vrlo brzo, već 1361. godine. Prva kuga nakon Crne smrti dobila je naziv Dječja kuga, zbog velikog postotka smrtno stradala djece, a također se nazivala i Siva smrt.¹²⁴ Povratak kuge zasigurno je bio zastrašujuć za već kugom ranjeno društvo koje je prolazilo svoju obnovu. Srećom, Dječja kuga nije dosegla razmjere svoje prethodnice, a nakon Sive smrti, kuga se ponovno vraćala 1369 ; 1371 te 1375. godine, ali također u dosta slabijem obujmu.¹²⁵ Veće širenje kuge nakon Crne smrti zahvatilo je i London 1563. godine, a najrazornije širenje kuge nakon Crne smrti dogodilo se također u Londonu 1665. godine.¹²⁶ Širenje kuge u Londonu 1665. godine naziva se Londonska kuga, a trajala je „samo” dva ljeta, odnosno od 1665. do 1666. godine.¹²⁷ Za vrijeme širenja Londonske kuge, London je brojio otprilike 460 tisuća stanovnika, a od kuge je stradalo između 65 i 100 tisuća ljudi, što nam dovoljno govori o razornosti Londonske kuge.¹²⁸ Kuga je

¹¹⁹Martin, „The Black Death”, 79.

¹²⁰Isto.

¹²¹Isto, 80.

¹²²Isto.

¹²³Isto.

¹²⁴Martin, „The Black Death”, 82.

¹²⁵Isto.

¹²⁶Isto.

¹²⁷ „The great Plague of London” . *Encyclopaedia Britannica*. Pristup ostvaren 2. XI. 2024. <https://www.britannica.com/event/Great-Plague-of-London>

¹²⁸Isto.

eskalirala 1665. godine, ali je do eskalacije lagano tinjala dvadesetak godine, iako u dosta manjem razmjeru nego kobne 1665. i 1666. godine.¹²⁹ Leševi na ulicama, zatvorene trgovine i mrtvačka tišina vladali su Londonom tih kobnih dana, što je uveliko podsjećalo na apokaliptične scene, ili pak na 1348. godinu.¹³⁰ Kuga je osim Londona zahvatila i okolna mjesta, a za događaj koji je zaustavio širenje kuge uzima se Veliki londonski požar, koji je zahvatio veliki dio grada te je između ostalog „progutao” i kugu.¹³¹ Nakon požara London je prošao kroz kompletnu obnovu i postao je jedan od gradova u kojemu se najviše držalo do higijene, što je smanjilo mogućnost pojave kužnih bolesti u budućnosti.¹³² Nakon Londonske kuge, kužna oboljenja pojavljivala su se i dalje, ali u dosta manjim razmjerima i to većinom, poput Londonske, na lokalnoj razini. Kao posljednja veća epidemija kuge uzima se tzv. Treća pandemija koja se razvila sredinom 19. stoljeća, a proširila krajem te početkom 20 stoljeća.¹³³ Treća pandemija proširila se najviše po Indiji, Egiptu, sjevernoj Africi, Južnoj Americi, ali je također bila prisutna i u Europi.¹³⁴ Nakon stavljanja Treće pandemije pod kontrolu, osim manjih lokalnih eskalacija, veća širenja kuge nisu se pojavljivala.

¹²⁹Isto.

¹³⁰Martin, „The Black Death”, 82.

¹³¹Isto.

¹³²Isto.

¹³³Isto.

¹³⁴Isto.

15. Zaključak

Razdoblje srednjeg vijeka je razdoblje u kojemu postupno događa odmak od antičkih vrijednosti i razvija se pogled prema načelima ranog novog vijeka. Pojava Crne smrti jedan je od ključnih događaja srednjeg vijeka, koji je na neki način katalizirao taj odmak i odredio putokaz prema modernim vremenima i prema stvaranju modernog društva. Epidemija Crne smrti najteža je i najsmrtonosnija poznata epidemija koja je zahvatila ljudski rod, ali osim katastrofalnih demografskih posljedica, Crna smrt je ostavila svoje utjecaje na gotovo sve društvene sfere. Ljudi su često tijekom epidemije kuge utjehu tražili u religiji, koja je bila temeljna nositeljica srednjovjekovnog društva. No, kako ni religija nije bila pretjerano uspješan alat u borbi protiv Crne smrti, nakon epidemije dolazi do pada interesa za religiju kod laika, što je jedna od odrednica novog doba koje će uskoro nastupiti. Osim promjena koje su se dogodile u pogledima prema religiji, ljudi su također napredovali i na higijenskim standardima. Naime, srednjovjekovni ljudi bili su poznati po tome da im higijena nije bila pretjerano visoko na ljestvici prioriteta, što je išlo u prilog razvoju kužnih bolesti, no nakon epidemije Crne smrti i to se promijenilo i počelo približavati modernim standardima. Nakon epidemije Crne smrti, kuga se ponovno povremeno pojavljivala, ali da je ljudsko društvo ipak izvuklo pouku iz tih kritičnih godina Crne smrti, svjedoči nam podatak da se kuga nakon 40-tih godina 14. stoljeća nikad u budućnosti nije raširila u toliko smrtonosnom omjeru kao tada. Taj podatak govori nam da su ljudi ipak izvukli pouku iz epidemije Crne smrti te da se protiv sličnih oboljenja nisu borili praznovjernim i bizarnim načinima, nego su se ipak posvetili razvoju medicine i samom sprječavanju nastanka bolesti. Da nakon epidemije zaista dolazi do promjene svijesti i pogleda na svijet možemo zaključiti i sami, prisjećajući se netom minule pandemije COVID – a. Dakle, Crna smrt jedan je od najvažnijih događaja srednjeg vijeka te je, unatoč svojim katastrofalnim demografskim posljedicama, ipak kao svoju baštinu ostavila i promjene koje su dovele do modernizacije ljudskog društva. Kužna oboljenja pojavljivala su se i nakon Crne smrti, ali su se ljudi sve uspješnije borili protiv Jahača apokalipse, sve od otkrivanja konačnog uzročnika pa i samog lijeka. Još kad bi se na isti način otkrio i lijek protiv „epidemije rata”, koja bukti među ljudskim rodnom još od najstarijih vremena, svijet bi bio puno ljepše mjesto. Dakle, ako uzmemo u obzir sve religijske, higijenske, medicinske, društvene i ekonomske promjene koje su se dogodile nakon epidemije Crne smrti, možemo zaključiti da je epidemija zaista „pogurala”, tada pretežno zaostali svijet, prema novinama ranog novog vijeka.

16. Literatura i izvori

Izvori

Rismondo, Vladimir, *A Cutheis Tabula, u Legende i kronike*. Split:Čakavski sabor, 1977.

Literatura

Aberth, John, *The Black Death: The Great Mortality of 1348 – 1350*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Boccaccio, Giovanni. *Dekameron*. Zagreb: Globus media, 2004

Byrne, John Patrick, *Daily Life during the Black Death*. London: Greenwood Press, 2006.

Byrne, John Patrick, *Encyclopedia of the Black Death*. Oxford: ABC-CLIO, 2012.

Glesinger, Lavoslav, *Povijest medicine*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Gonzalez – Crussi, Frank, *Medicina - kratka povijest*. Zagreb: Alfa, 2010.

Lucas, Henry Stephen, *The Great European Famine of 1315, 1316, and 1317*. Chicago: Speculum, 2016.

Sean, Martin, *The Black Death*. London: Pocket Essentials, 2001.

Nardo, Don, *The Black Death*. New York: Gale, 2011.

Ravančić, Gordan, *Vrijeme umiranja: Crna smrt u Dubrovniku 1348-1349*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Ravančić, Gordan, *Neka razmišljanja o demografskim posljedicama epidemije Crne smrti 1348. g. u Dubrovniku*. Zagreb:Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, 2005.

Sirovec, Ivan, *Sveci – 128 životnih poruka*. Zagreb: Kikagraf, 2007.

Skupina autora, *Povijest Hrvata Srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 2003.

Tukidid, *Povijest Peloponeskog rata*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1957.

Mrežni izvori

„Antisemitizam”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/antisemitizam>

„COVID-19”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/covid-19>

„Epidemija”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/epidemija>

„Flagenati”. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. - 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/flagelanti>

Krnjeta, Igor, *Antoninska kuga – prva pandemija u europskoj povijesti?*. Radovi – zavod za hrvatsku povijest, 2021. Pristup ostvaren 2. XI. 2024. <https://hrcak.srce.hr/274780>

„Kuga i druge infekcije yersinijom”. Hrvatska elektronička medicinska edukacija, 2024. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.hemed.hr/Default.aspx?sid=13398&search=kuga>

„Prva karantena u Dubrovniku”. Matica Hrvatska, Vijenac 680, 2020. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.matica.hr/vijenac/680/prva-karantena-na-svijetu-u-dubrovniku-30132/>

Ravančić, Gordan, *Četvrti jahač apokalipse – kuga na hrvatskim prostorima u srednjem vijeku*: Hrvatska revija 2, 2020. Pristup ostvaren 2. IX. 2024. <https://www.matica.hr/hr/615/cetvrti-jahac-apokalipse-kuga-na-hrvatskim-prostorima-u-srednjem-vijeku-30669/>

„The great Plague of London” . *Encyclopaedia Britannica*. Pristup ostvaren 2. XI. 2024. <https://www.britannica.com/event/Great-Plague-of-London>

Vadas, András, *The Black Death in the Kingdom of Hungary – Sources, Limitations, Interpretations* : Historical Studies on Central Europe 4, no. 1, 2024. Pristup ostvaren 11.IX.2024. doi.org/10.47074/HSCE.2024-1.02